निदाघः प्राप्तविद्योऽस्मान्नगरे वै पुरे स्थितः । देविकायास्तटे तत्र तर्कयामास वै ऋतुः ॥
दिव्ये वर्षसहस्रेऽगान्निदाघमवलोकितुं । निदाघो वैश्वदेवान्ते भुक्त्वान्नं शिष्यमब्रवीत् ॥
भुक्तन्ते तृप्तिरुत्पन्ना तुष्टिदा साऽक्षया यतः ॥ ४७ ॥

ऋतुरुवाच ।

क्षुदस्ति यस्य भुक्तेऽन्ने तुष्टिर्ब्राह्मण जायते । न मे क्षुदभवत्तृप्तिं कस्मात्त्वं परिपृच्छसि ॥
क्षुत्तृष्णे देहधर्म्माख्ये न ममैते यतो द्विज । पृष्टोहं यत्त्वया ब्रूयां[1] तृप्तिरस्त्येव मे सदा ॥
पुमान् सर्वगतो व्यापी आकाशवदयं यतः । अतोऽहं प्रत्यगात्मास्मीत्येतदर्थे भवेत् कथं[2] ॥
सोऽहं गन्ता[3] न चागन्ता नैकदेशनिकेतनः ।
त्वं चान्यो न भवेन्नापि नान्यस्त्वत्तोऽस्मि वा प्यहं ॥ ५१ ॥

मृण्मयं हि गृहं यद्वन्मृदालिप्तं स्थिरीभवेत् । पार्थिवोऽयं तथा देहः पार्थिवैः परमाणुभिः ॥
ऋतुरस्मि तवाचार्य्यः प्रज्ञादानाय ते द्विज । इहागतोऽहं यास्यामि परमार्थस्तवोदितः ॥
एकमेवमिदं विद्धि न भेदः सकलं जगत् । वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥५४॥
ऋतुर्वर्षसहस्रान्ते पुनस्तन्नगरं ययौ । निदाघं नगरप्रान्ते एकान्ते स्थितमब्रवीत् ॥
एकान्ते स्थीयते कस्मान्निदाघं ऋतुरब्रवीत् ॥ ५५ ॥

निदाघ उवाच

भो विप्र जनसंवादो महानेष नरेश्वर । प्रविवीक्ष्य पुरं रम्यं तेनात्र स्थीयते मया ॥५६॥

ऋतुरुवाच

नराधिपोऽत्र कतमः कतमश्चेतरो जनः । कथ्यतां मे द्विजश्रेष्ठ त्वमभिज्ञो द्विजोत्तम ॥५७॥
योऽयं गजेन्द्रमुन्मत्तमद्रिशृङ्गसमुत्थितं । अधिरूढो नरेन्द्रोऽयं परिवारस्तथेतरः[4] ॥५८॥
गजो योऽयमधो ब्रह्मन्नुपर्य्येष स भूपतिः । ऋतुराह गजः कोऽत्र राजा चाह निदाघकः ॥
ऋतुर्निदाघ आरूढो दृष्टान्तं पश्य वाहनं । उपर्य्यहं यथा राजा त्वमधः कुञ्जरो यथा ॥
ऋतुः[5] प्राह निदाघन्तं कतमस्त्वामहं वदे । उक्तो निदाघस्तन्नत्वा प्राह मे त्वं गुरुर्ध्रुवम् ॥
नान्यस्माद्द्वैतसंस्कारसंस्कृतं मानसं तथा । ऋतुः प्राह निदाघन्तं ब्रह्मज्ञानाय चागतः ॥
परमार्थं सारभूतमद्वैतं दर्शितं मया ॥ ६२ ॥

ब्राह्मण उवाच

निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत् । सर्वभूतान्यभेदेन ददृशे स तदात्मनि ॥६३॥
अवाप मुक्तिं ज्ञानात्स तथा त्वं मुक्तिमाप्स्यसि ।
एकः समस्तं त्वञ्चाहं विष्णुः सर्वगतो यतः ॥ ६४ ॥

---

१. ततः क्षुत्सम्भवाभावादिति ख. ञ. च ।
२. कुतः कुत्र क्व गन्तास्मीत्येतदप्यर्थवत् कथमिति ख. ञ. च । ३. भोक्तेति क. ।
४. आरूढोऽयं गजं राजा परलोकस्तथेतर इति ख. ञ. च ।
५. क. पुस्तके सर्व्वत्र ऋभुरिति ऋतुस्थानीयः पाठः ।

पीतनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः । भ्रान्तिदृष्टिभिरात्मापि तथैकः स पृथक् पृथक् ॥
अग्निरुवाच
मुक्तिं ह्यवाप भवतो ज्ञानसारेण भूपतिः[१] । संसाराज्ञानवृक्षारिज्ञानं ब्रह्मेति चिन्तय ॥६६॥
इत्यादिमहापुराणे आग्नेये अद्वैतब्रह्मविज्ञानं नामाशीत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ।

एकाशीत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः

गीतासारः ।

अग्निरुवाच
गीतासारं प्रवक्ष्यामि सर्वगीतोत्तमोत्तमं । कृष्णोऽर्जुनाय यमाह पुरा वै भुक्तिमुक्तिदं[२] ॥१॥
श्रीभगवानुवाच
गतासुरगतासुर्वा न शोच्यो देहवानजः । आत्माऽजरोऽमरोऽभेद्यस्तस्माच्छोकादिकं त्यजेत् ॥
ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात् कामस्ततः क्रोधः क्रोधात्सम्मोह एव च ॥ ३ ॥
सम्मोहात् स्मृतिविभ्रंशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ।
दुःसङ्गहानिः सत्सङ्गान्मोक्षकामी च कामनुत् ॥ ४ ॥
कामत्यागादात्मनिष्ठः स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते । या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ ६ ॥
नैव तस्य कृते नार्थो नाकृते नेह कश्चन । तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥७॥
गुणा गुणेषु वर्त्तन्ते इति मत्वा न सज्जते । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यति ॥८॥
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गन्त्यक्त्वा करोति यः ॥ ९ ॥
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा । सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥१०॥
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः । शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥११॥
न हि कल्याणकृत कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतान्तरन्ति ते । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१३॥
चतुर्विधा भजन्ते मां ज्ञानी चैकत्वमास्थितः । अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः । अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतं ॥१५॥

---

१. ज्ञानात् सौवीरभूपतिरिति ख. ञ. च । २. पठतां भुक्तिमुक्तिदमिति ख. ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर। अन्तकाले स्मरन्माञ्च मद्भावं यात्यसंशयः ॥१६॥
यं यं भावं स्मरन्नन्ते त्यजेद्देहन्तमाप्नुयात्।
प्राणं न्यस्य भ्रुवोर्मध्ये अन्ते प्राप्नोति मत्परम्॥ १७॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म वदन् देहं त्यजन्तथा। ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्ताः सर्वे मम विभूतयः॥१८॥
श्रीमन्तश्चोर्जिताः सर्वे ममांशाः[1] प्राणिनः स्मृताः।
अहमेको विश्वरूप इति ज्ञात्वा विमुच्यते॥ १९॥
क्षेत्रं शरीरं यो वेत्ति क्षेत्रज्ञः स प्रकीर्तितः। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम॥२०॥
महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च। इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः॥२१॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः। एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्॥२२॥
अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवं। आचार्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च। जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं॥२४॥
आसक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु। नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥२५॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी। विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि॥२६॥
अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वन्तत्त्वज्ञानानुदर्शनं। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा॥२७॥
ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते। अनादि परमं ब्रह्म सत्त्वं नाम तदुच्यते॥
सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्। सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥२९॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्। असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च॥३०॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरञ्चरमेव च। सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थञ्चान्तिकेऽपि यत्॥३१॥
अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्। भूतभर्तृ च विज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते। ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितं॥
ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना। अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे॥
अन्ये त्वेवमजानन्तो श्रुत्वान्येभ्य उपासते। तेपि चाशु तरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः॥३५॥
सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च। प्रमादमोहौ तमसो भवतो ज्ञानमेव च॥३६॥
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते। मानावमानमित्रारितुल्यस्त्यागी स निर्गुणः॥
ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययं। छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्॥
द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च।
अहिंसादिः क्षमा चैव दैवीसम्पत्तितो नृणां॥ ३९॥
न शौचं नापि वाचारो ह्यासुरीसम्पदोद्भवः।
नरकत्वात् क्रोधलोभकामस्तस्मात्त्रयं त्यजेत्॥ ४०॥
यज्ञस्तपस्तथा दानं सत्त्वाद्यैस्त्रिविधं स्मृतम्।
आयुः सत्त्वं बलारोग्यसुखायान्नन्तु सात्त्विकं॥ ४१॥

---

१. ममाज्ञा इति ख.।

दुःखशोकामयायान्नं तीक्ष्णरूक्षन्तु राजसं। अमेध्योच्छिष्टपूत्यन्नं तामसं नीरसादिकं॥
यष्टव्यो विधिना यज्ञो निष्कामाय स सात्त्विकः।
यज्ञः फलाय दम्भात्मी राजसस्तामसः क्रतुः॥ ४३॥
श्रद्धामन्त्रादिविध्युक्तं तपः शारीरमुच्यते। देवादिपूजाऽहिंसादि वाङ्मयं तप उच्यते॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं स्वाध्यायसज्जपः। मानसं चित्तसंशुद्धेर्मौनमात्मविनिग्रहः॥४५॥
सात्त्विकञ्च तपोऽकामं फलाद्यर्थन्तु राजसं। तामसं परपीड़ायै सात्त्विकं दानमुच्यते॥
देशादौ चैव दातव्यमुपकाराय राजसं। अदेशादाववज्ञातं तामसं दानमीरितं॥४७॥
ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः। यज्ञदानादिकं कर्म्म भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणां॥
अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलं।
भवत्यत्यागिनां[1] प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्॥ ४९॥
तामसः कर्मसंयोगात् मोहात्क्लेशभयादिकात्।
राजसः सात्त्विकोऽकामात् पञ्चैते कर्महेतवः॥ ५०॥
अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्। त्रिविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमं॥
एकं ज्ञानं सात्त्विकं स्यात् पृथग् ज्ञानन्तु राजसं।
अतत्त्वार्थन्तामसं स्यात् कर्माकामाय सात्त्विकं॥ ५२॥
कामाय राजसं कर्म मोहात् कर्म तु तामसं।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समः कर्त्ता सात्त्विको राजसोऽत्यपि॥ ५३॥
शठोऽलसस्तामसः स्यात् कार्य्यादिधीश्च सात्त्विकी।
कार्य्यार्थं सा राजसी स्याद्विपरीता तु तामसी॥ ५४॥
मनोधृतिः सात्त्विकी स्यात् प्रीतिकामेति राजसी।
तामसी तु प्रशोकादौ सुखं सत्त्वात्तदन्तगं॥ ५५॥
सुखं तद्राजसञ्चाग्रे अन्ते दुःखन्तु तामसं। अतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदन्ततं॥५६॥
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य विष्णुं सिद्धिञ्च विन्दति।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा॥ ५७॥
ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं जगद्विष्णुञ्च वेत्ति यः। सिद्धिमाप्नोति भगवद्भक्तो भागवतो ध्रुवं॥५८॥

इत्याग्नेये महापुराणे आग्नेये गीतासारो नामैकाशीत्यधिक-
त्रिशततमोऽध्यायः।

---

1. भवत्ययोगिनामिति ख.।

द्व्यशीत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः

यमगीता ।

अग्निरुवाच

यमगीतां प्रवक्ष्यामि उक्ता या नाचिकेतसे । पठतां शृण्वतां भुक्त्यै मुक्त्यै मोक्षार्थिनां सतां ॥

यम उवाच

आसनं शयनं यानपरिधानगृहादिकम् । वाञ्छत्यहोऽतिमोहेन सुस्थिरं स्वयमस्थिरः ॥२॥
भोगेषु शक्तिः सततं तथैवात्मावलोकनं । श्रेयः परं मनुष्यानां कपिलोद्गीतमेव हि ॥३॥
सर्व्वत्र समदर्शित्वं निर्म्ममत्वमसङ्गता । श्रेयः परं मनुष्याणां गीतं पञ्चशिखेन हि ॥४॥
आगर्भजन्मबाल्यादिवयोऽवस्थादिवेदनं । श्रेयः परं मनुष्याणां गङ्गाविष्णुप्रगीतकं ॥५॥
आध्यात्मिकादिदुःखानामाद्यन्तादिप्रतिक्रिया । श्रेयः परं मनुष्याणां जनकोद्गीतमेव च ॥
अभिन्नयोर्भेदकरः प्रत्ययो यः परात्मनः । तच्छान्तिपरमं श्रेयो ब्रह्मोद्गीतमुदाहृतं ॥७॥
कर्त्तव्यमिति यत्कर्म्म ऋग्यजुःसामसंज्ञितं । कुरुते श्रेयसे सङ्गान् जैगीषव्येण गीयते ॥८॥
हानिः सर्व्वविधित्सानामात्मनः सुखहैतुकी । श्रेयः परं मनुष्याणां देवलोद्गीतमीरितं ॥९॥
कामत्यागात्तु विज्ञानं सुखं ब्रह्म परं पदं । कामिनां न हि विज्ञानं सनकोद्गीतमेव तत् ॥
प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च कार्य्यं कर्मपरोऽब्रवीत् । श्रेयसां श्रेय एतद्धि नैष्कर्म्यं ब्रह्म तद्धरिः ॥११॥
पुमांश्चाधिगतज्ञानो भेदं नाप्नोति सत्तमः । ब्रह्मणा विष्णुसंज्ञेन परमेणाव्ययेन च ॥१२॥
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं सौभाग्यं रूपमुत्तमम् । तपसा लभ्यते सर्वं मनसा यद्यदिच्छति ॥

नास्ति विष्णुसमन्ध्येयं तपो नानशनात्परं ।
नास्त्यारोग्यसमं धन्यं नास्ति गङ्गासमा सरित् ॥ १४ ॥
न सोऽस्ति बान्धवः कश्चिद्विष्णुं मुक्त्वा जगद्गुरुं ।
अधश्चोर्द्ध्वं हरिश्चाग्रे देहेन्द्रियमनोमुखे ॥ १५ ॥
इत्येवं संस्मरन् प्राणान् यस्त्यजेत्स हरिर्भवेत् ।
यत्तद् ब्रह्म यतः सर्वं यत्सर्वं तस्य संस्थितम् ॥ १६ ॥

अग्राह्यकमनिर्देश्यं सुप्रतिष्ठञ्च यत्परं । परापरस्वरूपेण विष्णुः सर्व्वहृदि स्थितः ॥१७॥
यज्ञेशं यज्ञपुरुषं केचिदिच्छन्ति तत्परं । केचिद्विष्णुं हरं केचित् केचिद् ब्रह्माणमीश्वरं ॥

इन्द्रादिनामभिः केचित् सूर्य्यं सोमञ्च कालकम् ।
ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तं जगद्विष्णुं वदन्ति च ॥ १९ ॥

स विष्णुः परमं ब्रह्म यतो नावर्त्तते पुनः । सुवर्णादिमहादानपुण्यतीर्थावगाहनैः ॥२०॥
ध्यानैर्व्रतैः पूजया च धर्म्मश्रुत्या तदाप्नुयात् । आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥
बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांश्चेषुगोचरान् ॥२२॥
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः । यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ॥